

## ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНА СИТУАЦІЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ 20-х РОКІВ XX СТ. ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНО- ГУМАНІТАРНЕ СТАНОВИЩЕ КРАЇНИ

*У статті проаналізовано політико-економічну ситуацію в Радянській Україні на початку 20-х років XX століття, її вплив на соціально-гуманітарне становище в країні. Висвітлюються особливості соціально-економічних перетворень в умовах встановлення радянської влади на українських землях, а також демонструється пряма залежність між голодом 1921-1923 років та системою більшовицького правління в УСРР.*

**Ключові слова:** Українська Соціалістична Радянська Республіка, політико-економічна ситуація, радянська влада, нова економічна політика, «воєнний комунізм», продрозкладка, голод.

*В статье проанализирована политико-экономическая ситуация в Советской Украине в начале 20-х годов XX века, ее влияние на социально-гуманитарное положение в стране. Отображены особенности социально-экономических преобразований в условиях советской власти на украинских землях, а также демонстрируется прямая зависимость между голодом 1921-1923 годов и системой большевистского правления в УССР.*

**Ключевые слова:** Украинская Социалистическая Советская Республика, политико-экономическая ситуация, советская власть, новая экономическая политика, «военный коммунизм», продразверстка, голод.

*The state of the political and economic picture in the Soviet Ukraine at the beginning of the 20s of XX century, and its influence on the social and humanitarian situation in the country is analyzed in this article. The patterns of social and economic transformations under the conditions of the Soviet power establishment on the Ukrainian grounds are covered. A direct dependence between the Famine of the 21st-23rd years and the system of Bolshevik regime in the USSR is emphasized in the article as well.*

**Key words:** Ukrainian Soviet Socialist Republic, the political and economic situation, the Soviet authorities, the new economic policy, «military communism», food requisitioning, famine.

Одним із складних і суперечливих періодів української історії є початок 20-х років XX століття – час становлення радянської влади, коли закладалися підвалини державної стратегії та проходив процес трансформації державної економічної політики. Встановлення радянської влади на території переважної більшості українських етнічних земель супроводжувалось запровадженням «воєнного комунізму» та практики «червоного терору», в основі яких було пограбування сільських господарств, переслідування політичних опонентів, конфіскація приватної власності, психологічний тиск та фізичне насилля щодо сільського населення.

Результатом вище зазначеного став перший голод 1921-1923 років, який, крім Південної

України та Криму, охопив Поволжя, Кубань, частину Північного Кавказу, Південний Урал, Башкирію, Північний і Західний Казахстан, частину Сибіру та інші райони і уніс, за приблизними підрахунками, від 235 до 350 тисяч осіб [1].

Між іншим, у 2013 році виповнюється 90 років від дня закінчення даної трагедії, тому особливої актуальності набуває вивчення ключових питань проблеми, визначення факторів, що стали причиною виникнення зазначеної гуманітарної катастрофи.

Основним завданням даної наукової публікації є висвітлення основних політико-економічних чинників, що були наявні на початку 20-х років XX ст. в Радянській Україні та з'ясувати наслідки

внутрішньої політики більшовицького уряду у соціогуманітарному становищі населення України.

Визначаючи стан історіографії проблеми, необхідно наголосити на наявності значної кількості наукових праць, які побіжно торкалися або зовсім оминули висвітлення впливу політико-економічних перетворень у Радянській Україні та їх вплив на розгортання голоду 1921-23 рр. До сьогодні немає окремих наукових робіт, які б висвітлювали саме процеси політико-економічних перетворень, що було проведено Радянською владою в Україні у перших роках її панування. Ці перетворення носили експериментальний характер та базувались на концепції світової революції, класовій теорії, принципах марксизму-ленінізму та засадах побудови комунізму. Однак, під час практичного втілення радянських реформ, останні призвели до страшної гуманітарної катастрофи у 1921-1923 рр. – голодомору. Отже, вибір теми даної статті зумовлений ще і сучасними завданнями розвитку української історичної науки.

Щодо робіт сучасників подій, то певні аспекти трансформації політико-економічного підґрунтя в Україні були висвітлені в роботах В. І. Леніна [2], Ю. В. Гавена [3], М. Ліфшица [4], однак у достатньо обмеженому вигляді задля приховування антиукраїнської продовольчої політики ленінського керівництва. В цих роботах наявні перебільшення значення більшовицьких реформ, приховування реальної економічної ситуації у країні та її вплив на соціум. Проте архівні документи, відкриті для істориків після падіння комуністичного режиму і проголошення незалежності України, відтворюють у іншому світлі внутрішньополітичну та економічну ситуацію в Радянській Україні, справжню картину першого радянського голодомору, а особливо його причин. Різні аспекти цих питань вивчали С.В. Кульчицький [5]; [6], М. І. Панчук, С. С. Дібров [7], Ф. Г. Турченко [8], О. М. Мовчан [9]. Причини голоду та внутрішньополітична ситуація в країні розглядаються також у збірці Р. Сербина «Голод 1921-1923 і українська преса в Канаді» [10]. Але в зазначеному формулюванні наукова проблема не була виділена як окрема тема дослідження та знаходила відображення лише у контексті більш ширших наукових тем.

По закінченню Першої світової війни українські землі опинилися у складі різних країн. Основна їх частка входила до Української Соціалістичної Радянської Республіки (452 тис. кв. км, населення 25,5 млн осіб). Західна Україна (Східна Галичина, Західна Волинь, частина Полісся) перейшла до Польщі, тут проживало 8,9 млн осіб, у тому числі 5,6 млн українців. Північна Буковина була захоплена Румунією, Закарпаття – Чехословаччиною [11].

Східній частині України, що опинилась під зверхністю радянської влади, вдалося відновити історичну назву – «Україна» і, формально, державність. Хоча суверенітет був номінальним, у зв'язку з тим, що більшість державних питань України вирішувалася у Кремлі. Єдиними

галузями, якими керував український уряд, були освіта, культура. Хоча в перші роки (1921 рік – перша половина 1922 року) це давало можливість встановлення дипломатичних контактів з іншими державами та укладення з ними різноманітних договорів, хоча і це було стратегією розробленою у Москві [12].

Надзвичайно складним було внутрішнє становище в УСРР. Дуже загострилась політична ситуація. Селяни не були зацікавлені у продрозкладці, яка забиравала всі надлишки продукції, що спричинило скорочення посівних площ і урожайності та значно погіршило продовольче постачання в міста. За таких умов більшовицька влада застосовувала силу для складання «чорних списків» або так званих «чорних дощок», системи каральних акцій проти селян, товарних та продовольчих блокад.

Цей соціально-економічний курс більшовиків призвів до масового невдоволення та повстань серед населення України [13]. На Півдні України кількість повсталих сягнула 40 тис. осіб. Особливо великого розмаху селянські повстання набули у Полтавській, Кременчуцькій, Катеринославській та Донецькій губерніях. У них брала участь більшість населення сіл, за винятком бідняків. У великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тис. осіб. Ці рухи, крім політико-економічного, мали і певне ідеологічне забарвлення, направлене конкретно на протистояння більшовицькій системі поглядів. Селянські виступи відбувалися здебільшого під анархістськими, і частково національно-визвольними гаслами. Звернення саме до анархізму з його абсолютною відмовою від будь-якої влади та держави було цілком зрозумілим, адже саме в державі та її органах, а саме в більшовиках, повстанці вбачали причини всіх їх негараздів [14].

Опинившись перед реальною загрозою втрати влади, більшовики були змушені змінити тогочасну економічну політику. Тому, у березні 1921 року на X з'їзді РКП(б) було ухвалено рішення про заміну продрозкладки продовольчим податком. Й хоча формально розпочалося впровадження нової економічної політики, на місяць повним ходом відбувалося розкуркулення селянських господарств та регулярні грабунки сільського населення. Було введено до обігу навіть специфічний термін «качання зерна» з сільського населення, що насправді означав реквізицію та грабунок який супроводжувався обшуком та шантажем [15].

Тому, окремо слід зупинитися саме на економічній ситуації в країні. Багаторічна війна спричинила величезну розруху в народному господарстві, оскільки у 1920 році Україна одержала всього 10 % довоєнної промислової продукції. Тогочасна економіка була у надзвичайно скрутному стані. Загальні збитки народного господарства республіки сягали 10 млрд. золотих крб, промислове виробництво скоротилося в 9 разів порівняно з 1913 роком, а в деяких галузях ще більше [16]. 3

11 тис. підприємств, які були розташовані на території УСРР, у 1922 році працювали 2552, а з 57 доменних печей – тільки одна. Виробництво сталі становило лише 1,7 % довоєнного рівня, продукції машинобудівної промисловості – 4 %. Було знищено близько 4 тис. км. залізничних колій, вціліло лише 40 % паровозів. Загальна сума збитків оцінювалася в 12 млрд крб [17].

У стані глибокої стагнації було сільське господарство, а воно було основною галуззю господарства для більшості населення України. Через погіршення обробітку ґрунту, втрату насіння якісного гатунку та порушення норм сівби відбулося зниження врожайності сільськогосподарських культур. Крім того, ситуація ще ускладнилась і через неврожай 1920 року. Він, охопивши деякі південні повіті, значно погіршив становище селянського населення. Окрім іншого на відміну від міського населення сільське не забезпечувалося державною підтримкою як то видачею їжі за картками. План хлібозаготівлі на 1921 рік для УСРР був надзвичайно високим та неодноразово змінювався у бік підвищення. Згідно з початковими цифрами, Україна мала заготовити 171 млн пудів зерна. З селянських господарств почали вимітати все продовольство. Унаслідок цього в південних губерніях країни – Одеській, Миколаївській, Запорізькій та Катеринославській влітку 1921 року розпочалося масове голодування населення [18]. Та, незважаючи на чіткі сигнали про катастрофічне становище на селі, ситуація ігнорувалася більшовицьким керівництвом. Навпаки, голод використовувався як зброя та ефективний засіб для придушення селянського спротиву, який ще мав місце. Однак найбільш деструктивним чинником, який негативно впливав на сільськогосподарське виробництво, була продовольча політика радянської влади, що позбавляла селянство економічного підґрунтя та зацікавленості у ефективній праці.

Основним прагненням селян, які позбавились поміщиків, було бажання працювати і вільно розпоряджатися продуктами своєї праці. «Воєнний комунізм» ігнорував це прагнення і тим самим руйнував економічну основу сільського господарства. Фактично більшовики ввели в оману селян своїм популістським гаслом «Заводи – робітникам, землю – селянам!». Відверто можна стверджувати що такої «панщини», як у міжвоєнний період, український селянин не мав ані до, ані після. Де-факто рятівники від поміщицького свавілля були набагато гіршими та лютішими аніж поміщики імперської доби.

Окрім іншого, спостерігався катастрофічний розвал економіки, фізична й моральна втома населення. Непевність зовнішньополітичної ситуації потребували швидких і ефективних заходів для відродження продуктивних сил та відмови від економічної політики, яка себе абсолютно не виправдала [19].

У загальному підсумку можна зробити висновок, що згідно аналізу наведених вище даних, спостерігається пряма економічна, а особливо політична залежність між голодом та тогочасною системою більшовицького правління на теренах українських земель в складі УСРР. Всі негативні наслідки – закономірне явище встановлення тоталітарної системи господарювання, яка задля реалізації власних ідей абсолютно не рахувалася із станом соціальних стандартів у суспільстві. Переслідуючи утопічну ідею розгортання світової революції більшовицька влада в Україні сліпо втілювала у життя економічні та політичні експерименти, що були продиктовані з Москви, зовсім не враховуючи реальний стан економіки та становище населення. Все це вкупі призвело до розгортання однієї з важких гуманітарних катастроф ХХ ст. в Україні – голоду 1921-1923 рр.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Веселова О. М. Голодомори в Україні, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу / Олександра Михайлівна Веселова, Василь Іванович Марочко, Ольга Миколаївна Мовчан. – 2-е вид., допов. – К. – Нью-Йорк : Видавництво М. П. Коць, 2000. – 174 с.
2. Ленін В. І. Повне зібрання творів / Володимир Ілліч Ленін. – Т. 44. – М., 1977. – С. 67.
3. Гавен Ю. П. Последствия голода / Юрий Петрович Гавен // Красный Крым. – 1923. – 13 февраля. – С. 9–11.
4. Лифшиц М. Продовольственное положение / Михаил Лифшиц // Красный Крым. – 1921. – 11 мая. – С. 5.
5. Кульчицький С. В. Між двома війнами / Станіслав Владиславович Кульчицький // Український історичний журнал. – 1991. – № 2. – С. 4.
6. Кульчицький С. В. Комунізм на Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / Станіслав Владиславович Кульчицький – К., 1996. – С. 193.
7. Панчук М. І. 20-30-е: документи, факти, свідчення / Май Іванович Панчук, С. С. Дибров // Коммунист Украины. – 1990. – № 4. – С. 70–71.
8. Турченко Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція / Федір Турченко, Ганна Турченко. – К., 2003. – 304 с.
9. Мовчан О. М. Голод 1921-1923 рр. на Україні / Ольга Миколаївна Мовчан // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 32–44.
10. Сербин Р. Голод 1921-1923 і українська преса в Канаді. Українсько-канадський дослідно-документаційний центр. Інститут української археографії Академії наук України / Роман Сербин. – К., 1992. – 704 с.
11. Босчко В. Кордоні України: Історія та проблеми формування (1917-1940 роки) / В. Босчко, О. Ганжа, Б. Захарчук // Український історичний журнал – 1992. – С. 8.
12. Там само.
13. Кульчицький С. УСРР в добу НЕПу / Станіслав Кульчицький // Історія України: нове бачення. – У 2-х томах – К. : Україна, 1995. – Т. 2. – С. 465.
14. Там само. – С. 195.
15. Там само. – С. 200.

16. Кравченко В. Україна у 20-30 роки ХХ ст.: Мовою документів та очевидців / Володимир Кравченко, Юрій Краснонос, Петро Панченко, Анатолій Перепелиця. – Донецьк : Україна, 2002. – 288 с.
17. Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1921–1923, 1932–1933 рр.: Документи і матеріали. ДАКО. – Кіровоград, 2003. – С. 86.
18. Там само – С.10.
19. Сергійчук В. Голод 1921-1923 років / Володимир Сергійчук // Національний музей-заповідник «Битва за Київ у 1943 році» – 28 Грудня 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.battleforkyiv.org.ua/index.php?go=News&in=view&id=1947>.

**Рецензенти:** Котляр Ю. В., д.і.н., проф.;  
Бушин М. І., д.і.н., проф.

© Погромський В. О., Яремчак С., 2014

*Дата надходження статті до редколегії 04.11.2013 р.*

**ПОГРОМСЬКИЙ Віктор Олександрович** – кандидат історичних наук, ст. викладач кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Чорноморського державного університету ім. Петра Могили.

**Коло наукових інтересів:** історія України 20-х рр. ХХ століття.

**ЯРЕМЧАК Світлана** – студентка V курсу Чорноморського державного університету ім. Петра Могили.

**Коло наукових інтересів:** історія України ХХ століття.